

O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA HARFIY
SAN’ATLARNING QO‘LLANILISHI

*Abdurashidova Sevinch Alisher qizi,
Toshkent amaliy fanlar universtiteti
Tarix va filologiya fakulteti 2-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: Abdulxayrov Manzar Husanovich*

Annotatsiya

O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi xalqimizning qadim zamonlardan XIX asrning o‘rtalarigacha vujudga kelgan noyob badiiy durdonalari haqida bahs yuritadi. Ushbu maqolada ham o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi, harfiy san’atlarning qo‘llanilishi, so‘z mulkingning sultoni, ulug‘ mutafakkir, shoir Alisher Navoiy ijodidagi harfiy san’atlarning qo‘llanilishi haqida fikr yuritiladi va ijodidan namunalar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: Mumtoz adabiyot, harfiy san’atlar, tarix, muammo.

Аннотация

История узбекской классической литературы рассказывает об уникальных художественных шедеврах нашего народа, созданных с древнейших времен до середины XIX века. В данной статье рассматриваются история узбекской классической литературы, использование литературных искусств, виды литературных искусств в творчестве великого мыслителя, поэта Алишера Навои, султана слова, а также примеры его произведений.

Ключевые слова: классическая литература, литературное искусство, история, проблема.

Abstract

The history of Uzbek classical literature talks about the unique artistic masterpieces of our nation, created from ancient times to the middle of the 19th century. In this article, the history of Uzbek classical literature, the use of literary arts, the types of literary arts in the works of the great thinker, poet Alisher Navoi, the sultan of words, and examples of his works are discussed.

Key words: classic literature, literary arts, history, problem.

Badiiy adabiyot tabiat gultoji sanalmish hazrati inson bilan egizak dunvo yuzini ko‘rgan san’at turlaridan biridir. Mumtoz adabiyot esa o‘quvchilar ma’naviyatini yuksaltirishda, badiiy didni o‘stirishda, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalashda beqiyos imkoniyatlarga ega. Inson yaratilibdiki, o‘zi yashayotgan borliq sir-u sinoatlari bilan oshno bo‘lgisi, ulardan yuksak shavq- zavq olgisi, ichki kechinmalari, orzu-intilishlari, ruhiy holatlarini o‘zigagina hadya etilgan

oliy ne'mat – so'zda badiiy, bo'yoqli tarzda ifodalagisi keladi. Adabiyot tarixi esa mana shu o'ziga xos murakkab hodisaning eng qadimgi davrlardan zamonamizgacha bo'lgan tarixiy taraqqiyot jarayonini o'rganuvchi fandır. Xalqimiz ma'naviy qadriyatlarini o'zida ifoda etgan o'zbek mumtoz adabiyoti tarixini o'rganish barkamol avlod qalbida milliy iftixor tuyg'ularini shakllantirilishiga ulkan hissa qo'shishi bilan ahamiyatlidir.

O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi xalqimizning qadim zamonlardan XIX asrning o'rtalarigacha vujudga kelgan noyob badiiy durdonalari haqida bahs yuritadi. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi yodnomalar (memuar), tarixiy asarlar hamda tazkiralarni ham o'z ichiga oladi. Ta'rix biror muhim voqea, hodisaning sodir bo'lgan vaqtini abjad hisobi bilan aniq ifodalaydigan maxsus nazmiy asar bo'lib, qofiyalanish va hajm jihatidan qat'iy bir qoidaga ega emas. Shu sabab u masnaviy, qasida, g'azal va boshqa janrlarda ham yozilishi mumkin. Tarix janri ba'zi xususiyati bilan muammoga o'xshab ketadi. Muammoda biror nom yashirib berilsa, ta'rixda biror raqam, sana yashiringan bo'ladi. Ana shu sana yashiringan so'z yoki ibora "ta'rix moddasi" deb atalgan va u she'r mazmuniga ma'nani mos kelishi va garafikdagi harflarning son ifodasi shoir nazarda tutgan sanani aniq ifodalashi shart bo'lgan. Raqamlarni she'rga kiritish vazn nuqtayi nazaridan qiyin bo'lgani sabab, shoirlar abjad hisobiga murojaat qilganlar. Ya'ni, ro'y bergan voqea sanasini harflar orqali ifodalash usulini qo'llab ta'rixlar yaratganlar. Ta'rixlar ikki qismga bo'linadi:

1. Ta'rix suvari (suvari – "surag" so'zining ko'pligi).
2. Ta'rix ma'navii.

Muammo arab tilidagi *اعما* – "a'mo" so'zidan olingan bo'lib, "ko'r qilingan", "yashiringan" degan ma'nolarni anglatadi. U she'riy janr sifatida o'zining qat'iy qoidalariga ega bo'lib, asosan bir, ikki baytdan iborat bo'lgan tugal ma'noli she'rdir. Muammoda biror nom (asosan kishi nomi) harflar orasiga yashiringan bo'ladi va u sarlavhada aniq ko'rsatiladi. Masalan, Alisher Navoiyning mana bu muammosi badiiy san'atlardan "tashbeh" asosiga qurilgan:

Asliyatda:

يوز ينگ کيم قطرہ حی سيراب قيلميش
گليدور کيم سو ايچگانين احيلميش

Tabdilda:

*Yuzing kim qatora hiy sayrab qilmish,
Geladur kim suv ichganin ahilmish.*

Bayt mazmuniga e'tibor qilinadigan bo'lsa, unda go'zal mahubaning terlagan yuzi, to'yib suv ichgan gulning ochilishiga tashbeh qilinayapti. Misralarni muammo usullari

bo'yicha sharh qiladigan bo'lsak, quyidagi holat yuzaga chiqadi. Ma'lumki, arab tilida suv ما deb ataladi. Agar, گل ana shu ما ni to'yib ichsa, boshqacha qilib aytganda گل ning orasiga ما kirsak gul ochiladi, ya'ni "Kamol" - كمل ismi hosil bo'ladi.¹

Shu bilan birga she'rda uning yechimi bilan bog'lik bo'lgan turli imo-ishoralar ham beriladi. Muammoning yechimi arab harflarining yozilish holatiga asoslanadi. Uning yechimida birinchi navbatda mantiqdan kelib chiqiladi. Buning uchun ma'nodosh va shakldosh so'zlarni aniqlash, bir tildagi so'zning boshqa tildagi ma'nosini topish, badiiy san'at ilmiga murojaat qilib, arab alifbosidagi harflarning shakli, ramziyligiga e'tiborni qaratish, muammo qilingan so'zlardagi harflar o'rnini almashtirish, yil hisobi, burj va abjad hisobidan foydalanish lozim bo'ladi. Muammo janr sifatida XV asr o'rtalarida taraqqiyotning yanada yuqori nuqtasiga ko'tarildi. Natijada, ilm toliblari, shoir va ulamolar uchun muammo aytish va uning yechimini topish katta sinov, imtihonga aylandi. Muammonavislik fan sifatida maktab va madrasalarda maxsus o'qitila boshlandi. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, Navoiy e'tiborini qozonish va uning suhbatidan bahramand bo'lishga ishtiyoqmand bo'lganlar muammo aytish va yechishning qonun-qoidalaridan yaxshi xabardor bo'lishlari, chiroyli va mazmunli muammo ayta bilishlari talab qilingan. Chunki, Alisher Navoiy davrida muammonavislik juda tez sur'atlar bilan rivojlandi. Alisher Navoiyning mana bu muammosi bu janrning eng yaxshi namunasi hisoblanadi:

Asliyatda:

بو گلشن ایچرا یوقتور بقا گلیگا ثبات
عجب سعادت ایروور قالسا یخشیلیک بیرلا ات

Tabdilda:

*Bu gulshan ichra yo'qdur baqo galiyga sabot,
Ajab saodat erur qolsa yaxshilik birla ot.*

Baytda سعادت dan ات chiqarish kerakligi ishora qilinmoqda. Shunda سعد qoladi va "yaxshilik", "baxt" ma'nolarini beradi. Bu bilan shoir dunyoda hech narsa boqiy emas, hamma narsa o'tkinchi, shunday ekan chiroyli amallar bajarib dunyoda yaxshi nom qoldirish kerakligini uqtiradi.²

Navoiyning "Devoni Foni" asari tarkibiga shoirning besh yuzga yaqin fors-tojik tilidagi muammosining kiritilishi bu davrda muammonavislikning kamolot bosqichiga ko'tarilganini isbotlaydi. Navoiy o'zbek tilida ham muammo janrining ko'plab ajoyib namunalarini yaratdi. Muammo nasrda ham yaratilishi mumkin. Navoiy asarlari sarlavhalarining aksari muammo janri asosiga qurilgan. "Hayrat ul-abror" dostonining

¹ Xamidova M., Sulaymonova N. Eski o'zbsk yozuvi.uslubiy qo'llanma. – T.: "Yurist media markazi" nashriyoti, 2009. –B. 94.

² Zohidov L. Alisher Navoiy asarlaridagi muammo elementlar. – T.: "Adabiy meros" nashriyoti, 1971. – B.62.

o‘n birinchi maqolatida ana shu holni kuzatish mumkin. Unda “ilm”ning jahl-nodonlik qorong‘uligini yorituvchi quyosh, oy va yorug‘ kun ekani muammo yo‘li bilan anglatilgan:

علم – “Ilm” sehrining axtariligidakim, jahl tunini yoritmoq uchun “Ayn” – ع quyoshdin, lomi ل oydin va mimi م kunduzdin nishona aytur”.

Bu muammoda “Ilm” so‘zidagi ع quyoshga [Arab tilida quyoshning ayn deb atalishiga ham ishora], “lom” – ل oy (abjad hisobida 30ga teng), mim م kunduzni anglatib, bu harflar jami bo‘lib ilmni tashkil etadi: [علم].

Xulasa qilib aytganda, ta’rixlar o‘z vaqtida juda muhim ahamiyat kasb etgan. Ular o‘quvchini o‘ylashga, fikrlashga undagan, tafakkuri doirasini kengaytirishga xizmat qilgan. Bizgacha Navoiy, Ogahiy, Munis, Komil va boshqa shoirlarning ko‘plab ta’rixlari yetib kelgan. Ta’rix san’ati adabiyotimizda bir qator janrlarning shakllanishiga zamin bo‘ldi. Masalan, muammo janri adabiyotimizda mavjud badiiy vositalarni she’rda mohirona qo‘llay bilish, hozirjavoblik, aqlni peshlash, tafakkur doirasini kengaytirish, yashiringan g‘oyani muammo qoidalari asosida yechish va bu yo‘l bilan kitobxon ruhiyatini ko‘tarish vositasi sifatida o‘z vaqtida juda muhim ro‘l o‘ynagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xamidova M, Sulaymonova N. Eski o‘zbsk yozuvi.uslubiy qo‘llanma. – T: “Yurist media markazi” nashriyoti, 2009. – B.94.
2. Karimov O. Mumtoz sheriy janrlari. –Namangan: Namangan nashriyoti, 2015.
3. Vohidov R., Eshonqulov H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi//O‘quv qo‘llanma. –T: “Adabiyot jamg‘armasi” nashriyoti, 2006.
4. Zohidov L. Alisher Navoiy asarlaridagi muammo elementlar. – T: “Adabiy meros” nashriyoti, 1971. – B.62.a